

Dorota Żurek<http://orcid.org/0000-0003-2553-3471>

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

dorota.zurek@up.krakow.pl

DOI: 10.35765/pk.2023.430401.12

Działalność Jana Sacranusa z Oświęcimia *Sacrae Theologiae Professoris* (1443–1527) jako proboszcza w Proszowicach

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest mało znanej działalności Jana z Oświęcimia zwanego Sakranem, wybitnego uczonego, profesora teologii, związanej ze sprawowaną przez niego funkcją proboszcza w parafii Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i Jana Chrzciciela w Proszowicach, małym mieście dawnego województwa krakowskiego. Sakran, objąwszy tę funkcję w początkach XVI w., pełnił ją ponad dwadzieścia lat. Należał do grona duchownych, którzy kumulowali różne beneficja, urzędy i godności. W artykule poszukiwane są odpowiedzi na pytania, jak w tej sytuacji Sacranus wywiązywał się z obowiązków plebana, związanych z jednej strony z *cura animarum*, z drugiej zaś ze spoczywającym na proboszczach obowiązku opieki nad majątkiem Kościoła. Analiza została oparta w głównej mierze na księgach miejskich Proszowic, źródłach do tej pory prawie niewykorzystanych w odniesieniu do badań nad działalnością Jana Sacranusa. Wyłania się z nich obraz tego wybitnego duchownego jako troskliwego opiekuna parafii proszowickiej, a przede wszystkim fundatora szpitala dla ubogich. Odnalezione zapiski źródłowe rzucają nowe światło na tę fundację. Artykuł stanowi przyczynek do badań nad rolą plebana i jego relacjami z wiernymi w społeczności parafii miejsko-wiejskiej w późnym średniowieczu oraz sytuacją parafii, w których probostwo obejmowali wybitni duchowni, uczeni, ludzie związani z kręgami władzy.

SŁOWA KLUCZE: Jan Sacranus, Proszowice, proboszcz w średniowieczu, parafia, szpital

ABSTRACT

The Activities of Jan Sacranus of Oświęcim *Sacrae Theologiae Professoris* (1443–1527) as a Parish Priest in Proszowice

The article is devoted to the little known activities of Jan of Oświęcim (1443–1527), an outstanding scholar and professor of theology, as a parish priest in the town of Proszowice. Sakran assumed this function at the beginning of the

Sugerowane cytowanie: Żurek, D. (2023). Działalność Jana Sacranusa z Oświęcimia *Sacrae Theologiae Professoris* (1443–1527) jako proboszcza w Proszowicach ☺ ⓘ *Perspektywy Kultury*, nr 4/1(43), ss. 87–101. DOI: 10.35765/pk.2023.430401.12

Nadesłano: 10.12.2022

Zaakceptowano: 22.12.2022

16th century and held it for over twenty years. He among those clergymen who accumulated various benefices. The analysis is based mainly on the town records of Proszowice, sources that have not yet been used for research on the activities of Jan Sacranus. What emerges from these records is a picture of Sakran as a caring guardian of the Proszowice parish, and, most importantly, the founder of a hospital for the poor. The new source records shed new light on this hospital founding.

KEYWORDS: Jan Sacranus, Proszowice, priest in a medieval town, parish, hospital

Jan Sacranus z Oświęcimia był wybitnym uczonym, profesorem teologii, a następnie rektorem Uniwersytetu Krakowskiego, ponadto kanonikiem w kolegiacie św. Floriana oraz krakowskiej i wrocławskiej kapituły katedralnej. Pełnił również funkcję spowiednika trzech Jagiellonów: Jana Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta Starego¹. Należał do stosunkowo licznego grona duchownych, którzy kumulując liczne beneficja, obejmowali także funkcje proboszczów². Sacranus przez wiele lat był proboszczem w Proszowicach, małym mieście dawnego województwa krakowskiego. Z perspektywy urzędów i funkcji, jakie pełnił w swoim życiu, ta ostatnia z pewnością była najmniej prestiżowa. Zapewne z tego względu ten aspekt jego życia nie był jak dotąd przedmiotem szerszych analiz³. Celem artykułu jest przedstawienie innego oblicza wielkiego Jana Sakrana, nie jako uczonego i profesora, ale jako proboszcza – opiekuna i dobrodzieja powierzonego mu na przeszło dwadzieścia lat Kościoła w Proszowicach. Podstawę źródłową badań stanowią najstarsze księgi miejskie Proszowic, na których kartach często wzmiankowany był „plebanus Johannes

1 O Janie Sakranie pisali Fijałek, 1899; Morawski, 1900; Barycz, 1962–1964, Szkaradnik, 2001; Wünsch, 2008. Jako pierwszy jego identyfikacji dokonał Fijałek (1899, s. 32–41). Później Szkaradnik (2001, s. 62–78) przeprowadził szczegółową identyfikację trzech Janów z Oświęcimia: Bebera, Piotrowicza i Sakrana, wykazując, że nie wszystkie zasługi przypisywane Janowi Sakranowi rzeczywiście należały do niego.

2 Na temat kumulacji beneficjów przez kanoników płockiej kapituły katedralnej pisał Radziwiński, 1993, s. 21–24. Badacz ustalił, że częstym zjawiskiem było łączenie przez tych duchownych prałatur i kanonii z funkcją proboszcza w kościele parafialnym. W grupie 219 kanoników płockich 68 (31%) posiadało plebanie. Zjawisko kumulacji beneficjów narastało od II poł. XIV w., kiedy przybywało osób posiadających więcej niż dwa beneficja.

3 Nie wspomina o tym Fijałek (1899), z kolei Barycz (1962–1964, s. 468) podał jedynie, że był dobrodziejem tamtejszego szpitala. Podobnie Szkaradnik (2001, s. 75) wspominał w kilku zdaniach o tej jego działalności. Stosunkowo najwięcej na ten temat napisał Kiryk (1967, s. 43; 2000, s. 81, 83), który zwrócił uwagę przede wszystkim na fundację i uposażenie szpitala oraz kościoła szpitalnego i wskazał, w jakim okresie jakie nieruchomości nabywał Sacranus dla szpitala.

de Oswyanczym”⁴, oraz dokument z 1510 r. dla szpitala w Proszowicach wystawiony przez Jana Sacranusa⁵.

Rola plebana w społeczności parafialnej w średniowieczu była ogromna, o czym wielokrotnie pisano, podkreślając szczególną jego pozycję i zadania, jakie na nim spoczywały⁶. Zauważano także problemy, jakie pojawiały się w związku z tym, że niejednokrotnie parafie obejmowali duchowni, którzy na co dzień nie rezydowali w nich z uwagi na pełnienie innych, bardziej prestiżowych funkcji kościelnych, państwowych czy dworskich. Przepisy kościelne pozwalały na łączenie funkcji proboszcza z innymi, ale wprowadzano w tym zakresie pewne ograniczenia. Przede wszystkim duchowny musiał posiadać zgodę na opuszczenie beneficjum i zatroszczyć się o zastępstwo podczas swojej nieobecności. Z ważnych powodów mógł otrzymać pozwolenie na nierezydowanie w parafii pod warunkiem odwiedzania jej co jakiś czas. Zwolnienie takie uzyskiwali m.in. kanonicy katedralni i kolegiaccy (Wiśniowski, 2004; Skierska, 2003). Badacze wskazywali na negatywne skutki takich sytuacji. Duchowni ci traktowali bowiem beneficja jako źródło dochodów, nie troszcząc się o wiernych i majątek Kościoła. Dotyczyło to zwłaszcza członków kapituł katedralnych i kolegiackich, kapelanów królewskich czy urzędników na dworze królewskim (Wiśniowski, 2004). Jak zauważyła Izabella Skierska (2004), ci najlepiej przygotowani teologicznie i liturgicznie duchowni rzadko osobiście wykonywali obowiązki spoczywające na proboszczu, cedując je na wynajętych kapłanów, ale nie rezygnując z pobierania dochodów z beneficjum. Warto jednak się zastanowić, czy można wskazać pozytywne strony obejmowania parafii przez wybitnych duchownych. Wszak duchowni ci byli ludźmi wpływowymi w pewnych środowiskach, mającymi znajomości w kręgach władzy, i ludźmi zamożnymi.

4 Najwięcej wzmianek odnotowano w księdze ławniczej z lat 1474–1511 (Proszowice 160). Pomocnicze były wpisy w księdze radzieckiej z lat 1451–1512 (Proszowice 167). Zapiski z ostatnich lat Jana z Oświęcimia spędzonych w parafii znajdują się w księdze wójtowsko-ławniczej z lat 1513–1533 (Proszowice 161).

5 Dokument nie zachował się w oryginale, jego treść znamy z odpisu sporządzonego w XVIII w. przez notariusza miejskiego, opatrzonego jego zapisem: *Ex originalis autentico extractum per me J. Opechowski notarium juratum Prosovicensem*. Przechowywany jest w Archiwum Narodowym w Krakowie w zespole zawierającym szczątki różnych dokumentów i akt Proszowicz z XV–XVIII w. (Proszowice 281). Pomocne były także wpisy w Aktach biskupich (AKM, AEp.)

6 W odniesieniu do Polski szeroko problem ten omówiła Skierska (2004, s. 155–180) i Wiśniowski (2004, s. 57–68). Ostatnio o proboszczach w średniowiecznych miastach pruskich pisał M. Sumowski (2018). Bardziej zaawansowane są badania niemieckich historyków. Na szczególną uwagę zasługują teksty opublikowane w tomie poświęconym parafiom w późnym średniowieczu *Vorträge und Forschungen: Die Pfarrei in späten Mittelalter*, a zwłaszcza artykuł A. Reitemeiera (2013).

W kontekście tego, co napisano powyżej, niezwykle interesująco przedstawia się postać Jana z Oświęcimia, który skumulował w swym rękę wiele godności i urzędów, w tym kapelana królewskiego i dwie kanonie. Tym samym należałoby go zaliczyć do owego niechlubnego grona duchownych kumulujących beneficja i z tego powodu zaniedbujących swe obowiązki duszpasterskie.

Na początek warto nadmienić, że parafia w Proszowicach, która obejmowała poza miastem 11 wsi, była bogato uposażona (1864. LB 2, s. 154). Prawo patronatu i prezenty do połowy XVI w. należało do króla, co niewątpliwie miało decydujący wpływ na wybór tamtejszych plebanów, wywodzących się z kręgów władców. W średniowieczu parafia proszowicka znajdowała się w kręgu zainteresowania najbardziej wpływowych i doskonale wykształconych duchownych diecezji krakowskiej. Obejmowali ją wybitni ludzie z najwyższych kręgów elit intelektualnych państwa. Wśród poprzedników Jana Sacranusa na probostwie proszowickim warto wspomnieć o Mikołaju z Zapolic, spowiedniku Władysława III i Kazimierza IV, Pawle z Szadka czy Janie z Oleśnicy⁷. Niewątpliwie najwybitniejszym z nich był Jan Sacranus z Oświęcimia.

Nie są znane dokładne daty, w których Jan z Oświęcimia objął i zakończył sprawowanie posługi jako proboszcz w Proszowicach. Niemniej kwerenda w księgach miejskich pozwoliła na przesunięcie dat dotąd funkcjonujących w literaturze⁸. Pierwsza wzmianka o nim, w której wystąpił jako proboszcz proszowicki, pochodzi z piątku po Bożym Ciele 1501 r. (ANK, Proszowice 160, s. 579)⁹. Objęcie tej funkcji musiało się wiązać z rezygnacją z probostwa w kościele św. Mikołaja poza murami Krakowa,

7 Kiryk (1967, s. 43) podał, że Mikołaj z Zapolic był proboszczem proszowickim od 1450 r. do być może 1468 r. W źródłach jednak Mikołaj jako pleban wystąpił już w 1446 r. (ANK, Proszowice 166, s. 181), a funkcję tę sprawował najpewniej do swej śmierci w 1469 r. Jako zmarły poświadczony jest 20 maja 1469 r. (AKM, AEp. 1, k. 26). Nowym proboszczem był już wówczas Paweł z Szadka, który probostwo to dzierżył co najmniej do 1482 r. (nie przed 1475, jak podał Kiryk, 1967, s. 43). Jego następcą był najpewniej poświadczony od 1484 r. Jan z Oleśnicy, spowiednik pary królewskiej. Nie znajduje potwierdzenia w źródłach informacja Kiryka (1967, s. 43), że następcą Pawła z Szadka był Bartłomiej z Dziekanowic. Natomiast o Janie z Oleśnicy badacz wspominał w późniejszej pracy (Kiryk, 2000, s. 83), umieszczając go na probostwie proszowickim pomiędzy Bartłomiejem z Dziekanowic a Janem z Oświęcimia. Aktywność wymienionych duchownych w parafii proszowickiej także jest poświadczona na kartach ksiąg miejskich.

8 Dotąd przyjmowano w literaturze, że na probostwie tym po raz pierwszy poświadczony został 14 marca 1503 r. (Szkaradnik, 2001, s. 75, przyp. 93). Z kolei Kiryk (2000, s. 83) nie podał dat sprawowania przez niego tej funkcji, poprzestając na stwierdzeniu, że objął ją na przełomie XV i XVI w. oraz że na probostwie tym „przesiedział sporo lat”. Z kolei Leśniak (2000, s. 240) wskazał lata 1504–1518, ale bez podania źródła tej informacji.

9 (...) *plebano proschoviensis domino Johanne de Ossianczim.*

gdzie był plebanem od 1492 r.¹⁰ W literaturze przyjmuje się, że godność tę sprawował do 1502 r. Należy jednak zauważyć, że we wzmiance źródłowej wspomina się, iż probostwo św. Mikołaja, wakujące po ustąpieniu Jana z Oświęcimia, otrzymał wówczas Jan Amicinus. Nie podano jednak, kiedy doszło do rezygnacji.

Poprzednikiem Sakrana na probostwie w Proszowicach mógł być Jan z Oleśnicy, który zmarł przed 26 listopada 1496 r.¹¹ W 1497 r. pojawił się w źródłach *Bernard viceplebanus* (ANK, Proszowice 167, s. 396). Zatem Jan Sakran musiał objąć probostwo w Proszowicach po 1496 r., a przed połową 1501 r. Ostatnia odnaleziona wzmianka, w której Sacranus wystąpił jako proboszcz w tym mieście, pochodzi z 1524 r.¹² (ANK, Proszowice 161, s. 145), co oznacza, że funkcję tę pełnił przez co najmniej 23 lata. Zmarł trzy lata później w grudniu 1527 r. (Barycz, 1962–1964; Szkaradnik, 2001).

Jan Sakran zaangażował się w sprawy swojej nowej parafii. Działalność tego wybitnego duchownego jako proboszcza w Proszowicach możliwa jest do zaobserwowania na kilku obszarach: jako mediatora pośredniczącego w zawieraniu ugód między mieszczanami, arbitra w sporach *communitas* z władzami miejskimi, egzekutora testamentów parafian, opiekuna majątku kościelnego, ale przede wszystkim jako fundatora i dobrodzieja szpitala miejskiego¹³.

Proboszcz, jedna z najbardziej poważanych osób w społeczności miasta i wsi, niejednokrotnie był proszony o pośredniczenie w sporach celem doprowadzenia do ugody zwaśnionych stron. W źródłach znajdujemy dowody na to, że i profesor teologii Jan Sakran pośredniczył lub był świadkiem w ugodach zawieranych między swoimi parafianami. W 1502 r. na sądzie mieszczanie zawarli ze sobą ugodę w sprawie pewnego domu. Świadcami w tej sprawie byli tenutariusz miasta, *domino plebano* i rajcy

10 O rezygnacji Jana z Oświęcimia z tej funkcji informują wpisy z listopada 1502 r., kiedy nastąpiła inwestytura nowego proboszcza (1880. Codex. nr 303).

11 Jako o żyjącym wspomina się o nim po raz ostatni w odnalezionych źródłach w lipcu 1495 r., zaś w piątek po św. Katarzynie 1496 r. wspomina się o nim jako o zmarłym.

12 (...) *de consensu speciali dominum doctorum de oschvyaczim plebani in Proschowicze*. Wzmianka pochodzi z posiedzenia sądu, który odbył się piątek w przeddzień Nawiedzenia NMP, czyli 30 maja 1524 r. W 1520 r. odbył pielgrzymkę do Rzymu (Barycz, 1962–1964, s. 468), z kolei Fijałek (1899, s. 41) zauważył, że od 1521 r. znika wszelki ślad jego działalności w uniwersytecie.

13 Był to typowy dla średniowiecza szpital prepozyturalny, zorganizowany w formie probostwa szpitalnego, tzw. prepozytury. Tego typu placówki zakładano w większych miastach począwszy od XIII w. (Surdacki, 2015, s. 135). Różnice pomiędzy tego typu placówką a szpitalem parafialnym wymienił Kowalczyk (2014, s. 35–38). Zasadniczym kryterium było istnienie oraz niezależnej świątyni. Inne różnice dotyczyły organizacji, erygowania, uposażenia oraz zarządu placówki. Na temat stanu szpitalnictwa w Polsce przedrozbiorowej zob. Surdacki, 2015, s. 133–184.

(ANK, Proszowice 160, s. 594). W 1503 r. także pośredniczył w zawarciu ugody między mieszczanami (ANK, Proszowice 167, s. 489). W 1507 r. przyszło mu pełnić funkcję arbitra w trzech toczących się wówczas sporach między rajcami a społecznością miasta. Sprawy trafiły przed oblicze sądu królewskiego. W zawartej ugodzie, którą aprobował Sacranus, wskazano, że w razie złamania jej warunków strony zapłacą karę na rzecz Kościoła i szpitala w Proszowicach (AGAD, MK 23, k. 124–125)¹⁴. W 1511 r. przed obliczem proboszcza i rajców zawarto ugodę w sprawie domu w mieście, na którym opisane były pieniądze dla Kościoła (ANK, Proszowice 160, s. 717).

Jan Sakran występował w roli egzekutora testamentów swoich parafian, zarówno mieszczan, jak i kmieci, co świadczy o zaufaniu, jakim obdarzali go testatorzy. W 1501 r. pleban zasiadł wraz z rajcami na sesji sądu miejskiego, podczas której bracia zmarłego kmiecia z sąsiedniej wsi Sufczyn zatwierdzili testament zmarłego, odbierając z rąk egzekutorów zapisane im sumy. Wykonawcami tego testamentu byli proboszcz Jan i rajcy (ANK, Proszowice 160, s. 579). W kolejnym roku mieszczka z Olkusza wraz z mężem odebrała 10 grzywien, które legował jej w swoim testamencie zmarły mieszczanin proszowicki. Pieniądze te przyjęli z rąk *domino plebano Johanne de Osswaczym doctore sacrae theologiae* oraz rajców (ANK, Proszowice 160, s. 599). Sakran odgrywał rolę wykonawcy testamentu Klemensa Słonki, najbogatszego i najbardziej wpływowego mieszczanina Proszowic przełomu XV i XVI w., wieloletniego rajcy i wójta sądowego, także dzierżawcy miasta. Proboszcz był egzekutorem jego testamentu wraz z zięciem zmarłego, szlachcicem Dobiesławem Kozłowskim. W 1508 r. wypłacili pieniądze wdowie po Słonce i jego siostrzeńcowi (ANK, Proszowice 160, s. 675, 676).

W późnym średniowieczu coraz silniejsze były starania rad miejskich, aby przejąć kontrolę nad majątkiem Kościoła. Efektem tego było utworzenie funduszu *fabrica ecclesiae*, który miał pozostawać pod opieką i zarządem świeckich (Sołtyśzewski, 1960). Te drażliwe kwestie różnie rozwiązywano, w dużej mierze zależało to od indywidualnych relacji władz miasta z proboszczem. W odniesieniu do Proszowic lektura ksiąg miejskich pozwala na wysunięcie spostrzeżenia, że w tych kwestiach rada i proboszcz Jan Sacranus działali zgodnie. Świadectwem tego są różnego rodzaju wpisy związane z administrowaniem majątkiem Kościoła

14 Były to trzy spory: pierwszy między Klemensem Słonką a rajcami, drugi między tymże Słonką a Piotrem Podobym, trzeci między rajcą Janussio a społecznością miasta. *Decretum et concordia [-] per Ioannem de Osswaczym, theologiae proffessorem, canonicum Cracoviensem et plebanum in Proszewycze, facta approbantur.* Sprawę miasta z Janussiem wpisano też do ksiąg miejskich, wójt oskarżony został o sprzeniewierzenie 60 grzywien pieniędzy miejskich, z zarzutu go oczyszczono.

parafialnego (legaty testamentowe, darowizny, zakup i sprzedaż nieruchomości kościelnych, odbieranie pieniędzy legowanych na Kościół). Niemal w każdej takiej transakcji jako *procuratores et tutores ecclesiae parochialis* występowały wspólnie rajcy i pleban, ewentualnie jego zastępcy. Jeżeli czynności tych dokonywali sami rajcy, wówczas zaznaczano, że czynią to za zgodą *domini plebani* (ANK, Proszowice 160, s. 610, 616, 624, 627, 651, Proszowice 161, s. 139, 145). Nie odnotowano w tym czasie żadnego sporu proboszcza z władzami miejskimi.

Jan z Oświęcimia wspierał działalność bractwa religijnego¹⁵. W 1505 r. wystarał się u króla o zatwierdzenie legatu testamentowego Jana i Małgorzaty Powroźników, mieszczan proszowickich, którzy przekazali swój dom leżący koło kościoła na rzecz bractwa literackiego (AGAD, MK 21, k. 134)¹⁶. Proboszcz był dobrodziejem nie tylko całego miasta czy bractw, ale także pojedynczych osób. W 1509 r. zakupił ogród, który następnie przekazał na własność swojemu słudze (ANK, Proszowice 160, s. 692)¹⁷.

Za największą zasługę Jana Sacranusa dla Proszowic należy bez wątpienia uznać fundację szpitala Świętego Ducha. Proboszcz nie tylko ufundował, ale i hojnie uposażył tę placówkę, przez kolejne lata powiększając jej majątek¹⁸. Nieprawidłowe były dotychczasowe ustalenia części badaczy w sprawie czasu powstania tej placówki¹⁹. Jak dotąd najwięcej w tej sprawie wniosły badania Feliksa Kiryka (1967, 2000), który

15 W badanym okresie w mieście funkcjonowało 7 konfraterni, spośród których jedna miała charakter dewocyjny, a pozostałe były bractwami cechowymi. Za najstarsze uważa się bractwo dewocyjne Najświętszej Marii Panny zwane też literackim (Nabiałek, 2021, s. 114). Literatura dotycząca bractw religijnych w Polsce jest obfita, ale w zdecydowanej większości dotyczy bractw nowożytnych. W odniesieniu do bractw średniowiecznych nadal najważniejszą pracą pozostaje publikacja Hanny Zaremskiej, 1977. Próbę omówienia funkcji społecznych bractw podjęli Czarciński i Przeracki, 1981, s. 109–149. Badania nad bractwami religijnymi w Czechach prowadziła Pátková, 2000. Zob. też Wiśniowski, 1969, s. 51–81; Czarciński, 1993; Litak, 1997, s. 499–523; Tandecki, 2001.

16 Był to zapis wzajemny małżonków wniesiony do księgi miejskiej w 1496 r. (Proszowice, 160, s. 541).

17 (...) *suo famulo Janowi Wash*. Być może tożsamy z Janem Wasch, pełniącym wówczas urząd ławnika, a od 1511 r. rajcą. W takim wypadku Jan nie mógł być służącym plebana, a raczej pomocnikiem.

18 Nie ma tu miejsca na szczegółowe omawianie rozwoju majątku szpitalnego, który może być przesledzony na podstawie zachowanych wzmianek źródłowych. Warto tylko wspomnieć, że proboszcz Jan niemal do śmierci powiększał ten majątek. W 1522 r. włączył do szpitala dwa stajania roli we wsi Łaganów (Bukowski, s. 792).

19 Szkaradnik ustalił, że akt fundacji pochodzi z 14 czerwca 1516 r. (Szkaradnik, 2001, s. 75). Odrzucając tezę, że było to 15 kwietnia 1510 r. (Michalewicz i Michalewiczowa, 1991, s. 131–132), twierdzi, że nie znalazł jej potwierdzenia. Tymczasem wspomniana data to data wystawienia dokumentu królewskiego, o którym pisał Kiryk. Jego ustaleń Szkaradnik nie uwzględnił w swoich badaniach.

wykorzystał częściowo wpisy w księgach miejskich oraz odnalazł dokument wystawiony przez Jana Sacranusa 15 kwietnia 1510 r. (ANK, Proszowice 281). Informacje te są jednak niepełne, bowiem badacz odniósł się do niewielu wpisów z ksiąg miejskich oraz poruszył zaledwie kilka kwestii odnotowanych w dyplomie (Kiryk, 2000). Tymczasem w księgach miejskich jest znacznie więcej wpisów, które w połączeniu z dokumentem z 1510 r. pozwalają prześledzić proces fundacji i uposażania szpitala oraz dają szczegółowy obraz zasad, na jakich placówka miała funkcjonować zgodnie z wolą Jana Sacranusa.

Ponieważ nie zachował się dokument fundacyjny, nie można wskazać dokładnej daty powołania szpitala w Proszowicach. Przy czym pamiętać trzeba, że proces ten mógł trwać jakiś czas²⁰. Niemniej w 1503 r. placówka już istniała, bowiem 31 października tego roku król na prośbę Jana z Oświęcimia włączył do majątku nowo utworzonego szpitala dwa łany roli plebańskiej we wsi klasztoru staniąteckiego Klimontów koło Proszowic (AGAD, MK 20, k. 105)²¹. W 1504 r. król wystawił dokument, w którym do uposażenia szpitala włączono 2,5 łanu w Klimontowie, zakupione tam przez dawnego plebana Świętosława. Pierwsze szczegółowe ustalenia dotyczące funkcjonowania szpitala zostały wpisane do ksiąg miejskich na sądzie w 1506 r. (ANK, Proszowice 160, s. 651–652). Rajcy sprzedali wówczas plebanowi pół łanu roli za 40 grzywien. Z tego gruntu miał on pobierać dochody do swojej śmierci, po tym zaś rola miała zostać włączona do majątku szpitalnego. Opiekunami majątku szpitalnego po swojej śmierci pleban uczynił rajców, przekazując im prawo patronatu i prezenty na stanowisko prepozyta szpitalnego.

Kolejny zapis pochodzi z posiedzenia sądu z 1508 r. (ANK, Proszowice 160, s. 674). Tym razem Jan Sacranus zakupił łan roli znajdujący się w trzech kawałkach, płacąc za niego 110 grzywien. Grunt ten za zgodą króla włączył do ufundowanego szpitala Świętego Ducha z przeznaczeniem na uposażenie dla prepozyta szpitalnego. Do księgi wpisano wówczas szczegółowe ustalenia dotyczące funkcjonowania szpitala: wyboru prepozyta oraz związane z opieką i zarządzeniem funduszem szpitalnym. Sprawy finansowe zostały drobiazgowo opisane. Do rajców należało wydzierżawianie na rok roli szpitalnej oraz wypłacanie prepozytowi pieniędzy z czynszu uzyskanego tą drogą. Sacranus zmienił poprzednie ustalenia i już teraz przekazał władzom miasta prawo mianowania

20 Beneficjum szpitalne z reguły powstawało w dwóch etapach. Pierwszym była fundacja, czyli zapewnienie podstaw materialnych placówce, zaś drugim erekcja, uznanie jej przez władze kościelne (Wiśniowski, 2004, s. 320).

21 Role te były zniszczone, wobec tego król uwolnił je od robocizn.

prepozyta²². Duchowny prezentowany na to stanowisko miał je dzierżyć dożywotnio i spełniać pewne kryteria. W pierwszej kolejności powinien pochodzić z Proszowic, jeśli nie było to możliwe, wówczas wybrać należało kogoś spoza miasta. Pleban w trosce o dobro swojej fundacji wydał szczegółowe dyspozycje dotyczące zarządu majątkiem szpitalnym. Gro madzenie, zarząd i opieka nad funduszem szpitalnym spoczywać miały w rękach władz miasta. Rajcy otrzymali prawo mianowania i wyznaczania wityryka szpitalnego, świeckiego opiekuna majątku²³. Zapisano bardzo szczegółowe ustalenia w sprawie możliwości wykorzystania pieniędzy szpitalnych na potrzeby fary w sytuacji, gdyby fundusz fabryki kościoła parafialnego był w złej kondycji finansowej, a świątynia potrzebowała remontu (ANK, Proszowice 160, s. 675).

5 kwietnia 1508 r. donacja została zatwierdzona przez biskupa (AKM, AEp. 5, k. 101), wspomniano tam o wcześniejszym wpisie wniesionym *in iure Theutonico civitate proschevicze*.

Kolejnym źródłem przynoszącym informacje o szpitalu jest wspomniany dokument z 15 kwietnia 1510 r. wystawiony przez Jana Sacranusa, który stanowi swego rodzaju podsumowanie jego działań związanych z fundacją szpitala. Zanotowano w nim, że przytułek wraz z oratorium i cmentarzem został ufundowany przez niego za zgodą króla Aleksandra. Władca nadał mu na realizację tego celu ogród i stajanie roli. Najważniejsza informacja z tego dokumentu została pominięta przez Kiryka. Odnotowano bowiem, że kaplicę i cmentarz konsekrował biskup laodycejski Jan Amicinus. To zaś oznacza, że mogło to nastąpić dopiero po 1504 r., kiedy Amicinus otrzymał ten tytuł²⁴. Zatem wspomniana wyżej wzmianka z 1503 r. może oznaczać, że wówczas istniał tylko dom dla ubogich, zaś kaplica była w budowie. Następnie Jan oświadczył, że nabył dla szpitala półtora łanu roli wraz z mniejszymi przymiarkami za łączną kwotę 190 grzywnien, a wszystkie te transakcje zostały wpisane do księgi miejskiej i zatwierdzone przez króla Zygmunta Starego. Dalsza część dokumentu stanowi potwierdzenie szczegółowych ustaleń w sprawie funkcjonowania szpitala, które nawiązują do ustaleń z 1508 r. W niektórych punktach je doprecyzowują, jak w kwestii zbierania ofiar podczas świąt, lub szczegółowo regulują, jak duszpasterskie uprawnienia prepozyta. Ustalono jego pozycję i rolę wśród duchowieństwa parafialnego,

22 (...) *sacerdotem quam etiam soli consules utrusquam residence eligent et illud officium ei assignabunt.*

23 (...) *unum specialem hominem pro vitrico seu pro procuratore dicte ecclesie hospitali et ipsius hospitali.*

24 (...) *per Patrem Dominum Joannem Amicinum Episcopum Laodicensem consecrari procuravi* (ANK, Proszowice 281). Jan Amicinus na biskupstwo to został powołany w 1503 r., zaś sakrę biskupią odebrał w 1504 r. (Zdanek, 2015, s. 110). Co ciekawe, Amicinus zastąpił Jana z Oświęcimia na probostwie w kościele św. Mikołaja za murami Krakowa, które objął w 1502 r.

zaznaczając, że nie jest on zobowiązany do służby w kościele parafialnym i nie podlega jurysdykcji plebana. W razie potrzeby powinien jednak dobrowolnie pomagać w farze. Sacranus uregulował możliwość złożenia prepozyta z urzędu w razie niewypełniania przez niego obowiązków lub dopuszczania się innych występków. Duchowny ten został zobligowany do sprawowania czterech mszy tygodniowo, czwarta z nich miała być odprawiana w intencji królów Jana Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta Starego oraz fundatorów szpitala i ich rodziców, tj. Erasma, rajcy proszowickiego oraz prezbitera Jana Gąsiorka²⁵. W dokumencie tym pojawiła się informacja o pierwszym prepozycie szpitala, którym został Stanisław z Osieka, wskazany przez Jana Sakrana²⁶. Na koniec wystawca dokumentu dodał, że dyspozycje i zarządzenia te zostały zatwierdzone przez biskupa, nawiązując zapewne do wspomnianego aktu z kwietnia 1508 r.

W kontekście prowadzonych analiz szczególnie interesujące są ostatnie zalecenia Sacranusa, w których zobowiązywał swoich następców do organizowania procesji w dni świąteczne w okresie od Wielkanocy do Zesłania Ducha Świętego, o ile nie będzie ku temu przeszkód. Procesje te miały się odbywać wokół kościoła parafialnego, a następnie kierować do szpitala. Miały to być procesje ze śpiewem i chorągwiami, w których udział brać powinni duchowni i lud. Dowiadujemy się, że zwyczaj takich procesji w Proszowicach wprowadził sam Jan Sacranus (ANK, Proszowice 218)²⁷. Jest to rzadki dla małych miast polskich opis procesji, ale przede wszystkim świadectwo aktywnej działalności Sakrana w dziele propagowania kultu religijnego.

Na koniec warto się zastanowić, czy Jan Sacranus pojawiał się w Proszowicach. Liczne obowiązki, które zgodnie z przepisami kościelnymi spoczywały na proboszczu, wymagały jego stałej obecności w parafii. Sakran z oczywistych względów nie mógł rezydować w Proszowicach. Wypełniając zalecenia władz kościelnych, pojawiał się tam jednak co jakiś czas. Poświadczenie jego obecności znajdujemy we wpisach potwierdzających jego udział w sesjach sądów miejskich. Na tej podstawie, oczywiście w ograniczonym zakresie, można prześledzić daty jego bytności w mieście²⁸. Z pewnością odwiedził Proszowice co najmniej

25 Nie ma tu miejsca na szczegółową analizę obu dokumentów z 1508 i 1510 r. Warto jednak nadmienić, że są one ważnym źródłem wnoszącym wiele cennych informacji do badań nad funkcjonowaniem funduszu kościelnego i szpitalnego.

26 Kiryk (1967, s. 43–44) podał, że prawo prezenty prepozyta szpitalnego fundator zatrzymał dla siebie i na pierwszego prepozyta wybrał Stanisława z Osieka. Prawdą jest tylko druga część zdania, natomiast prawo prezenty zostało przekazane rajcom.

27 (...) *cum vexilis, cantu, clere et plebe fieri faciant, sicut iam per meam institutionem fieri solita sunt.*

28 Obserwacje takie można prześledzić dla lat 1501–1511, ponieważ do tego roku stosunkowo często pojawiał się na kartach ksiąg miejskich.

kilkukrotnie w latach 1501–1504. Dwukrotnie był w 1502 i 1503 r., trzykrotnie w 1504 r.²⁹ Nie odnotowano jego obecności w 1505 r., co zapewne miało związek z misją, jaką odbył z ramienia króla do Opawy, oraz z pobylem wraz z monarchą na Litwie (Morawski, 1900; Szkaradnik, 2001). Ponownie pojawił się w mieście w latach 1506–1510. W latach 1507–1510 można zaobserwować pewną prawidłowość. Sacranus był obecny na każdym sądzie odbywającym się w piątek po niedzieli *Conductus Paschae*. To z kolei oznacza, że brał wtedy udział we wspomnianych procesjach, może je wówczas inaugurował? Późniejsze wpisy z sesji sądowych, w którym wspomina się o proboszczu, nie pozwalają na ustalenie, czy był on na nich obecny. Ostatnia wzmianka z posiedzenia sądu z 1524 r. wskazuje, że Jan nie uczestniczył wówczas w sesji sądowej. Ponieważ proboszcz nie rezydował w parafii, na co dzień obowiązki administratora i duszpasterza sprawował jego zastępca. Wszystko wskazuje na to, że funkcję tę pełnił wspomniany już Stanisław z Osieka, bowiem w latach 1503–1525 występuje w źródłach jako wicepleban, był także ołtarzystą i pierwszym prezbiterem szpitala mianowanym przez Sakrana (AKM, AEp. 7, k. 20, 27, 453, Proszowice 167, s. 150). Musiał zatem być to zaufany człowiek Jana Sacranusa.

Podsumowanie

Z przytoczonych wzmianek źródłowych wyłania się obraz Jana Sacranusa jako dobrego administratora i opiekuna Kościoła w Proszowicach, duchownego dbającego zarówno o swoich wiernych, jak i majątek kościelny. Aktywnie, na tyle, na ile pozwalały mu na to inne obowiązki, uczestniczył w życiu parafii. Proboszcz musiał się cieszyć zaufaniem parafian, którzy ustanawiali go wykonawcą swoich testamentów. W trosce o nich pośredniczył w zawieraniu ugód pojednawczych. Warto zaznaczyć, że owa współpraca była obustronna, bowiem także rajcy wspierali swojego proboszcza. W 1503 r. wydali orytl, z którego wynikało, że bez wiedzy i zgody duchownego, do którego należała pewna nieruchomości, nie wolno jej zająć wierzycielom (ANK, Proszowice 167, s. 483). Proboszcz Jan z Oświęcimia był zainteresowany poprawą losu najbiedniejszych członków swojej parafii, czego wyrazem była fundacja i uposażenie

29 Sądy miejskie w Proszowicach odbywały się zawsze w piątki. W 1502 r. Sakran był na sądzie odbywającym się po oktawie Bożego Ciała oraz po Narodzeniu NMP, w 1503 r. w piątek przed drugą niedzielą Wielkiego Postu oraz po św. Jadwidze, w 1504 r. po Nawróceniu św. Pawła, po pierwszej niedzielę po Wielkanocy oraz przed Świętem Podwyższenia Krzyża, a w 1506 r. w piątek po trzeciej niedzielę Wielkiego Postu.

szpitala dla ubogich, placówki, którą u progu czasów nowożytnych posiadało już wiele miast. O tym aspekcie jego działalności jako plebana w Proszowicach najczęściej wspomina się w literaturze, ale dopiero lektura dokumentów z 1508 i 1510 r. ukazuje wagę tej fundacji. Sakran w swoim rozporządzeniu starał się zadbać o każdy aspekt funkcjonowania szpitala. W tym świetle fundacja nabiera szczególnego znaczenia jako wyraz troski o dobro placówki, jej podopiecznych i kapłana szpitalnego.

Przykłady różnych działań Jana Sakrana jako plebana proszowickiego w jakimś stopniu mogą posłużyć do udzielenia odpowiedzi na pytanie postawione kiedyś przez Izabelę Skierską (2004, s. 180) o rzadko analizowaną, bo trudno uchwytną w źródłach sferę działalności duchownych jako opiekunów wspólnoty parafialnej. Za najlepszy przykład takiej aktywności ze strony Sacranusa z pewnością należy uznać zaprowadzenie zwyczaju uroczystych procesji w mieście.

Działalność Jana z Oświęcimia jako rektora kościoła w Proszowicach ukazuje, że wśród duchownych gromadzących liczne beneficja byli i tacy, którzy wywiązywali się z powierzonych im obowiązków, nie traktując beneficjum plebańskiego jedynie jako źródła dochodów. Przypuszczać można, że wpływy, jakie Sakran posiadał w kręgach władz kościelnych i świeckich, ułatwiały mu działalność fundacyjną. Otwarte pozostaje pytanie, czy postawa Jana Sacranusa była w tym względzie wyjątkowa, czy może panujące w literaturze przekonanie o braku troski o parafie ze strony takich duchownych jest wynikiem braku szczegółowych analiz konkretnych przypadków. Abt móc udzielić odpowiedzi na to pytanie, należy jednak prowadzić dalsze badania nad tą grupą duchowieństwa.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwalne

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMK):

Acta Episcopalia (AEP.), t. 1, 5, 6, 7

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK):

Variae civitatis et villae, Księga radziecka miasta Proszowic, 1418–1454, sygn. 29/121/0/-/166 (Proszowice 166)

Variae civitatis et villae, Księga radziecka miasta Proszowic 1451–1512, s. 29/121/0/-/167 (Proszowice 167)

Variae civitatis et villae, Księga sądu ławniczego miasta Proszowic 1474–1511, sygn. 29/121/0/-/160 (Proszowice 160)

Variae civitatis et villae, Księga sądu wójtowsko-lawniczego miasta Proszowic, 1513–1533, sygn. 29/121/0/-/161 (Proszowice 161)

Variae civitatis et villae – zbiór szczątków zespołów, sygn. 29/121/281 (Proszowice 281)

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD):

Metryka Koronna (MK), t. 20, 21, 23

Drukowane

(1880, Codex). *Codex diplomaticus Universitatis studii generalis Cracoviensis. Continet privilegia et documenta quae Res Gestas Academiae eiusque beneficia illustrant*. T. 3. Cracoviae: Sumptibus et typis Universitatis.

(1864. LB 2). Przeździecki, A. (ed.) *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*. T. 2. Cracoviae.

Opracowania

Barycz, H. (1962–1964). Jan z Oświęcimia zwany Sakranem (1443–1527). W: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 467–468.

Czarciński, I. (1993). *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*. Toruń: Wydawnictwo UMK.

Czarciński, I. i Przeracki, J. (1981). Społeczne funkcje bractwa Najświętszej Marii Panny w Nowym Mieście Torunia. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*, nr 17(117), 109–149.

Fijałek, J.N. (1899). *Studia do dziejów Uniwersytetu krakowskiego i jego wydziału teologicznego w XV w.* Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny. XIV. Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności.

Kiryk, F. (1967). Dzieje Proszowic w epoce piastowskiej i jagiellońskiej. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie*, nr 26, 21–50.

Kiryk, F. (2000). Miasto średniowieczne. W: F. Kiryk (red.), *Proszowice. Zarys dziejów do 1939 roku*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia Secesja, 47–100.

Kowalczyk, J. (2014). Szpitale w Polsce przedrozbiorowej – na czym polegały różnice między szpitalem prepozyturalnym a parafialnym? *Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*, nr 13/1(24), 35–39.

Leśniak, F. (2000). W okresie Polski szlacheckiej. W: F. Kiryk (red.), *Proszowice. Zarys dziejów do 1939 roku*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia Secesja, 101–251.

Litak, S. (1997). Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII–XVIII wiek. Rozwój i problematyka. *Przegląd Historyczny*, nr 88 (3 *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie* 4), 499–523.

- Michalewicz, J. i Michalewiczowa, M. (1991). *Beneficia Universitatis Iagellonicae saec. XV–XVIII*. P. 1. Kraków: Universitas Iagellonica.
- Morawski, K. (1900). *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego: średnie wieki i odrodzenie: z wstępem o uniwersytecie Kazimierza Wielkiego*. T. 2. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nabiałek, K. (2021). Księgi korporacji rzemieślniczych Proszowic z XV wieku: przyczynek do badań nad piśmiennictwem miejskim w średniowieczu. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*, nr 13, 101–132. DOI: 10.31261/SPiP.2021.17.06.
- Pátková, H. (2000). *Bratrstvie ke cti bozie. Poznámky ke kultovní cinnosti bratrstev e cechu ve stredovekých Cechách*. Praha: KLP-Koniasch Latin Press.
- Radzimiński, A. (1993). *Pralaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i I poł. XV w.: studium prozopograficzne*. T. 2. Kanonicy. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Reitemeier, A. (2013). Die Pfarrgemeinde im späten Mittelalte. W: E. Bünz i G. Fouquet (ed.), *Vorträge und Forschungen: Die Pfarrei in späten Mittelalter*. Bd. 77. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag der Schwabenverlag AG, 341–375. DOI: 10.11588/vuf.2013.0.18001.
- Skierska, I. (2003). *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN
- Skierska, I. (2004). Pleban w późnośredniowiecznej Polsce. W: W. Fałkowski (red.), *Kolory i struktury średniowiecza*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 155–180.
- Sołtyszewski, S. (1960). Zarząd majątkiem kościelnym w kanonicznym ustawodawstwie powszechnym. *Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawnohistoryczny*, nr 3(3–4), 335–346.
- Sumowski, M. (2018). „Pastor et oves” – Parish Priest in Late-Medieval Prussian Town. *Quaestiones Mediae Aevii Novae*, nr 23, 343–377.
- Surdacki, M. (2015). Sieć szpitali łacińskich w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. *Nasza Przyszłość*, nr 123, 133–184.
- Szkaradnik, P. (2001). Mistrzowie Uniwersytetu Krakowskiego z Oświęcimia w XV i na początku XVI w. *Krakowski Rocznik Archiwalny*, nr 7, 62–78.
- Tandecki, J. (2001). *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Wiśniowski, E. (1969). Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu. *Roczniki Humanistyczne*, nr 17(2), 51–81.
- Wiśniowski, E. (2004). *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Wünsch, T. (2008). Das romische Modell einer Kirchenunion mit der Orthodoxie und sein Architekt, Johannes Sacranus von Auschwitz/Oświęcim (1443–1527). *Roczniki Historyczne*, nr 74, 83–112.

- Zaremska, H. (1977). *Bractwa w średniowiecznym Krakowie: studium form społecznych życia religijnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Zdanek, M. (2015). Jan Amicinus (Przyjaciół) z Krakowa (zm. 16 X 1526 r.). W: W. Uruszczak (red.), *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. 1. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 109–110.

Netoteka

- Bukowski, W., i Łaganów, W. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, 778–795. Pozyskano z: <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=%C5%82agan%C3%B3w&d=3&t=1> (dostęp: 09.12.2022).
- Sikora, F. Klimontów. W: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. II, 543–546. Pozyskano z: <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=7563&q=klimont%C3%B3w&d=0&t=1> (dostęp: 06.12.2022).

Dorota Żurek – adiunkt w Katedrze Historii Średniowiecznej w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Członek Polskiego Towarzystwa Historycznego oraz Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Sekretarz redakcji czasopisma „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”. Autorka książki poświęconej socjotopografii późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego Chrzanowa (2015), za którą otrzymała nagrodę im. Aleksandra Gieyszтора dla młodych badaczy. W swoich badaniach zajmuje się małymi miastami dawnego województwa krakowskiego, opierając się w nich na wytworach kancelarii miejskich – księgach sądów i urzędów. Jest wykonawcą grantu poświęconego skatalogowaniu ksiąg miejskich z terenu Rzeczypospolitej do końca XVI w.

